

Fedor Moačanin

Ilirski trg 2
Zagreb

ORGANIZACIJSKE STRUKTURE VOJNE KRAJINE DO SREDINE 18 ST.

UDK 353 (494.13) "15/17" (091)

Pregledni članak

Primljeno: 1. 07. 1991.

Vojna krajina u Hrvatskoj u 16. stoljeću predstavlja obrambeni sistem koji se oslanja na utvrde i vrbovane plaćenike. Generalati i kapetanije na granici ne tvore posebne teritorijalne jedinice, već su isključivo vojna zapovjedništva. U 17. stoljeću stvorila je ranije izgrađena struktura vojnokrajiških zapovjedništava u Hrvatskoj organizacijsku podlogu za naseljavanje seljaka-vojnika, te za formiranje jednog krajiškog područja odvojenog od Hrvatske. U 18. stoljeću proširuje se područje Krajine. U novostečenim pokrajinama uvodi se krajiško uređenje. Organizacijskim promjenama u ovom vremenskom razdoblju preuzima Dvorsko ratno vijeće u Beču kao centralna vlast neposrednu kontrolu na području čitave Vojne krajine.

Kad govorimo o organizacijskim strukturama Vojne krajine do sredine 18. stoljeća, moramo imati na umu slijedeće:

1) Vojna krajina je u 16. st. dubinska fronta obrane protiv Turaka koja se oslanja na stalnu plaćeničku vojsku u utverdama. Ne postoji nikakva unutrašnja granica prema matičnoj zemlji. Prema tome možemo govoriti samo o organizaciji vojske u utverdama, a ne o području sa stanovništvom koje bi se organizacijski razlikovalo od tada uobičajenog ustrojstva u Hrvatskoj.

2) Poseban je položaj vojničke naseobine u Žumberku, koji tada nije sastavni dio Hrvatske, nego Vojvodine Kranjske. Tu je kralj naselio

vojničko stanovništvo na svom vlastitom posjedu i dao mu privilegije. U vojnom ga je pogledu podvrgao zapovjedniku Hrvatske krajine, ali ga i pored privilegija nije izdvojio iz kranjske jurisdikcije.

3) Istom u 17. st. dotada izgrađena struktura vojnih komandi pružit će organizacijski okvir za novonaseljeno vojničko stanovništvo, kao i za formiranje posebnog teritorija, ako ne de iure, a ono de facto, odvojenog od Hrvatske. Pretvaranje vojnih komandi u teritorije odrazilo se i na Žumberak, pa se to područje odvojilo od Kranjske. Jedino je Banska krajina zadržala karakter iz prošlog stoljeća.

4) 18. stoljeće donosi proširenje krajiškog područja na novoosvojene krajeve sa znatnim razlikama u organizacijskoj strukturi u pojedinim dijelovima Vojne krajine. Nakon brojnih, manje ili više neuspjelih pokušaja, osnovno usklađenje organizacijske strukture različitih područja Vojne krajine bit će postignuto formiranjem regimenti i potpunom militarizacijom cjelokupnog krajiškog života tek sredinom ovog stoljeća, no to je već tema drugog priloga.

Formiranje Vojne krajine kao trajne vojničke institucije nije teklo po nekom unaprijed utvrđenom planu, nego se krajiška organizacija razvijala prema potrebi trenutka. Vojska je u prvo vrijeme unajmljivana na određeni broj mjeseci i postavljana u utvrde u kojima je u danom času bila najpotrebnija. Veliki broj utvrđenih gradova branili su njihovi gospodari sami, nekoi uz financijsku pomoć vladara (češće obećanu, nego realiziranu). Ekonomski upropašteni turskim provalama ili odlaskom stanovništva u sigurnije krajeve, plemići su se sve više odricali obrane svojih utvrđenih gradova prepuštajući kralju brigu o njima. U početku su kraljeve krajiške utvrde bile grupirane u dvije vojne komande, Senjsku i Bihačku kapetaniju. Svaka od njih obuhvaćala je i veći broj manjih utvrda. Tijekom 16. st. organizirane su u Hrvatskoj Ogulinska i Hrastovička kapetanija, a na području Kranjske Žumberačka kapetanija, vojnoorganizacijski povezana s krajiškom organizacijom u Hrvatskoj. U području Slavonije, do sredine 16. st., nije bilo stalnih sjedišta vojnih komandi, nego je kraljeva vojska, po potrebi i uz privolu slavonskih staleža, smještana povremeno u neke od utvrđenih gradova. Kao prva u Slavoniji nastala je Koprivnička kapetanija kada je kralj oduzeo Kegleviću utvrđenja Đurđevac, Prodavić (danas Virje) i Koprivnicu i koncem 1548. imenovao zajedničkog kapetana za sve tri utvrde. Negdje do 1558. dospio je Ivanić u kraljeve ruke, a otprilike u to vrijeme i Križevci. Do kraja stoljeća kapetanije su se grupirale ovako: od Jadrana do Kupe, zajedno sa Žumberkom, formirale su Hrvatsku s Primorskom krajinom (osim Bihačke i Hrastovičke kapetanije koje su 1592. propale). Primorska krajina nije imala posebnog vrhovnog zapovjednika, nego su njome zapovijedali vrhovni zapovjednici Hrvatske krajine (od 1579. sa sjedištem u Karlovcu). Po "gospodinu generalu karlovačkom" dobila je Hrvatska krajina naziv Karlovački generalat. Od okolice Karlovca do Ivanića protezala se Pokupska ili Banska krajina, gdje su utvrde branili banski vojnici i vojska Kraljevine, odnosno zagrebačkog Kaptola (u Sisku). Od Ivanića do Drave prostirala se Slavonska krajina. Zapovjednici te krajine imali su od 1595. sjedište u varaždinskoj tvrđi, pa je ta krajina po "gospodinu generalu varaždinskom" nazvana Varaždinskim generalatom,

iako su njezini zapovjednici od druge polovine 17. st. sjedili u drugim utvrdama, ponajviše u Koprivnici. Petrinjska kapetanija, osnovana 1595., nalazila se usred područja Pokupske ili Banske krajine, no kako hrvatski staleži nisu imali sredstava da izdržavaju petrinjsku posadu, nakon dužeg spora oko toga tko će snositi troškove, Petrinja je potpala pod Slavonsku krajinu, iako s njom nije bila teritorijalno povezana. Od tada se varaždinski komandanti nazivaju zapovjednicima Slavonske i Petrinjske krajine. U tom sklopu ostaje Petrinja sve do 1753. kada se spaja sa svojim prirodnim okolišem i uključuje u Bansku krajinu.

Krajiškom vojskom svih krajina (osim Banske krajine) zapovijedao je do 1568. vrhovni kapetan (Obrister Feldhauptmann, capitaneus generalis). Poslije toga su u Hrvatskoj odnosno Slavonskoj krajinu posebni vrhovni zapovjednici. Njemački naziv za vrhovnog zapovjednika skraćivan je u Obrist, a latinski u generalis. Ne uzimajući u obzir da se radi o nazivu za istu funkciju, samo na dva razna jezika, starija historiografija (a neki pisci još i danas) pretvara funkciju u činove pa govori o pukovnicima i o generalima na čelu krajina u vrijeme kada vojni činovi u kasnijem smislu nisu postojali.

Krajišku vojnu instituciju trebalo je i izdržavati. Kralj za to nije imao ni izdaleka dovoljno sredstava. Stoga je bio prisiljen da se obrati za pomoć staležima unutrašnjoaustrijskih zemalja (Štajerska, Kranjska, Koruška i Gorica). Počevši od tridesetih godina 16. st., financijski teret za obranu pograničnih tvrđava u Hrvatskoj i Slavoniji sve više preuzimaju spomenute zemlje. Napokon je car odnosno kralj Rudolf II. 1578. prepustio upravu Slavonske i Hrvatske krajine svom stricu nadvojvodi Karlu, zemaljskom knezu unutrašnjoaustrijskih pokrajina. Na Karlovo Dvorsko ratno vijeće u Grazu upućeni su u vojnim stvarima i ban i hrvatski staleži. Karlo također nije imao vlastitih sredstava za izdržavanje Vojne krajine, pa ih je morao tražiti od staleža svojih pokrajina. Dajući novac, unutrašnjoaustrijski staleži osiguravaju svoj dominantni utjecaj na upravu Vojne krajine. Dobivši tako barem najnužnija sredstva za financiranje krajiške institucije, Karlo je obrazovao i središnji organ koji će upravljati Vojnom krajinom a to je Dvorsko ratno vijeće u Grazu. U nadležnosti tog organa bilo je plaćanje krajiške vojske, smotra brojnog stanja i opreme vojnika (Musterung), kontrola upotrebe materijalnih sredstava za izdržavanje Vojne krajine, terenska inspekcija, veza sa staležima nadvojvodinih zemalja i organizacija obavještajne službe. Napokon se taj organ morao brinuti da Karlove zemlje budu što više pošteđene od mobilizacije tridesetog, odnosno desetog čovjeka, a slobodna mjesta u plaćenim krajiškim službama da se popunjavaju domaćim sinovima (tj. iz nadvojvodinih zemalja). Zatim je nadvojvoda izdao propise službe pješaka i konjanika u Krajinu. Izgradnjom Karlovca (koji je svoje ime dobio po nadvojvodi Karlu) stvoreno je stalno sjedište za zapovjednika Hrvatske krajine. Teret financiranja Krajine podijelile su nadvojvodine zemlje tako da je Štajerska preuzela brigu za Slavonsku, a Kranjska i Koruška za Hrvatsku krajinu.

Organizacijska shema Krajine kao vojne institucije ne mijenja se mnogo do rata 1683-1699. Jedino se neke tvrđave osamostaljuju u posebne kapetanije. Tako se u drugoj polovici 17. stoljeća obrazovala u

Slavonskoj krajini (Varaždinskom generalatu) Đurđevačka kapetanija na području koje je ranije bilo podložno koprivničkom kapetanu. Vojno-administrativna struktura Karlovačkog generalata u 17. st. izgledala je ovako: Karlovačka kapetanija, Žumberačka i Slunjska (pod zajedničkim kapetanom), Turanjska, Barilovička, Tounjska, Plašćanska i Ogulinska (u Hrvatskoj krajini) te Senjska i Otočačka kapetanija (u Primorskoj krajini). Od mnogo većeg značenja je promjena koja u 17. st. nastaje u samom karakteru Vojne krajine. Masovno naseljavanje vojničkog stanovništva prebjeglog iz Turske 1597-1600. u Slavonsku krajinu (Varaždinski generalat), a tijekom cijelog 17. st. u Hrvatsku krajinu (Karlovački generalat), u kombinaciji s već istaknutim dominantnim položajem unutrašnjoaustrijskih staleža u upravi Krajine kao vojne institucije, stvara pretpostavke da se vojne komande pretvore u opće upravne jedinice s jurisdikcijom nad stanovništvom na određenom teritoriju. Protiv takvog razvoja, koji za Hrvatsku znači gubitak državnog teritorija, hrvatski staleži vode upornu borbu uz pomoć zajedničkog Sabora u Požunu. Najviše što postižu to su vladarske sankcije zaključaka ugarskih Sabora njima u prilog. Staleži nemaju dovoljno vlastite snage da iznude izvršenje tih zaključaka. Vladar pak igra dvostruku igru. On ne samo da ne inzistira na sprovođenju zaključaka koje je sankcionirao, nego ih uvijek iznova praktički dokida drugim, protivnim odlukama.

Iako je organizacijska shema Krajine kao vojne institucije poslužila kao paradigma za organizaciju Krajine kao teritorija sa stanovništvom, to je stanovništvo u pojedinim dijelovima Vojne krajine različito organizirano. Postoje područja gdje krajišnici uživaju pisane privilegije koje, više ili manje, ograničavaju (barem načelno) ingerenciju vojnih vlasti na nevojničke odnose stanovništva i područja gdje pisanih privilegija nema, pa je stanovništvo u potpunosti ovisnosti od svojih vojnih starješina. Osim Žumberčana koji svoje privilegije imaju još od 16. st. privilegije dobivaju i krajišnici Varaždinskog generalata u cjelini (1630), a u Karlovačkom generalatu samo Gomirci (1660) i Ogulinci (1668). Ostale grupe u Karlovačkom generalatu nisu zaštićene pisanim privilegijama. Tamo gdje privilegije postoje, one se razlikuju i sadržajem i stupnjem slobode na temelju koje krajišnici mogu rješavati svoje unutrašnje probleme preko izabраниh sudaca i starješina. Vojni zapovjednici te privilegije gledaju prijekim okom. Kad već povlastice ne mogu formalno ukinuti, oni ih nastoje u praksi obezvrijediti. Povlastice krajišnika predstavljaju, naime, za vojne starješine materijalne gubitke u prihodima od sudskih globa, mita i sl. Zato je ogulinski kapetan Purgstall ogorčen kad mu upravitelj Karlovačkog generalata 1690. nudi, umjesto podavanjima opterećenih vlaha¹ u Plaškom, pod komandu Gomirce "koji imaju vlastite suce i općinu i osim na vojnu službu, ni na što drugo nisu obvezni".² Na kraju valja istaknuti da se organizacijska struktura Banske krajine u 17. st. ne mijenja sve do spomenutog rata 1683/1699.

¹ Pisanje riječi "vlah" malim početnim slovom rastumačio sam u knjizi "Vojna krajina", Zagreb 1984., 276-279.

² Pismo ogulinskog kapetana Purgstalla gradačkom Dvorskom ratnom vijeću (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XVI, Zagreb 1885., 410).

Poslije Karlovačkog mira 1699. veći dio dotadašnje Vojne krajine prestaje biti neposredno pogranično područje. Na temelju nekadašnjih vladarevih obećanja trebalo je stare krajiške teritorije vratiti pod jurisdikciju bana i Sabora, a krajiško uređenje premjestiti u novostečene pogranične krajeve prema Turskoj. To nije izvršeno. Doduše raspravljalo se o ukidanju Varaždinskog generalata, jer je taj izgubio značenje obrambenog pojasa protiv Turaka, dospjevši u pozadinu bez granice s Turskom. Čak je vladar 6. 6. 1703. naredio ukidanje tog Generalata i njegovu predaju Hrvatskoj, ali je ta vladareva odluka stornirana već 14. 7. 1703. i nije više obnovljana sve do 1869. Rákóczyjev ustanak pokazao je, naime, Beču važnost Varaždinskog generalata kao vojne prijetnje pokušajima otpora u Mađarskoj. Tako se u starim dijelovima Vojne krajine uprava unutrašnjoaustrijskih staleža održala gotovo do polovine 18. st. Ona se čak 1712. proširila na Liku i Krbavu koje su pripojene Karlovačkom generalatu, a na želju samog stanovništva koje se brojnim bunama opiralo vlasti carske, odnosno unutrašnjoaustrijske Komore (pa i prodaji ovih pokrajina jednom bečkom barunu). Jedna carska komisija je 1712. godine zaključila da se "ne može savjetovati da se ovaj divlji narod tako skoro i najmanje optereti kontribucijom, glavarinom ili drugim nametima".³ No već početkom ovog stoljeća pokazuje se težnja centralne vlasti da upravu cijele Vojne krajine stavi pod svoju kontrolu i ona 1705. gradačko Dvorsko ratno vijeće podvrgava bečkom Dvorskom ratnom vijeću. Latentni sukob nadležnosti unutrašnjoaustrijskih staleža i središnje vlasti riješen je napokon 1743. ukidanjem gradačkog vijeća, a 1748. središnja vlast preuzima neposredno i financiranje Varaždinskog i Karlovačkog generalata, koje su do tada financirali unutrašnjoaustrijski staleži.

Nastojanje središnje vlasti da potisne utjecaj unutrašnjoaustrijskih staleža na krajiškom prostoru očitivalo se već u sporu oko uređenja novoosvojenog teritorija između Kupe i Une. To je zemljište osvojila banska vojska i proširila je na njega bansku vlast, a istodobno i uobičajene feudalne odnose. No kako je na tom prostoru bila i tvrđava Petrinja, kapetanija Varaždinskog generalata, praktički bez okolnog terena, nastoji sada petrinjska vojna posada proširiti svoju vlast na cijelo to područje. Većinu stanovništva tog terena sačinjavaju vlasi. Oni su dijelom već bili priznali zemaljsku gospodu, u prvom redu zagrebačkog biskupa, za svoje gospodare. Sada se jedni vlasi žele osloboditi od feudalnih obveza, a drugi ih ne žele prihvatiti. Vojnom silom i nezadovoljstvom vlaha koristi se petrinjska posada da istisne bansku vlast. I kada se već činilo da će i na tom području odlučiti omjer lokalnih snaga i politika svršenog čina, kao što je to bilo u rješavanju vlašskog pitanja u 17. st., u Beču počinje prevladavati mišljenje da nema razloga da se novoosvojeno područje prepusti gradačkoj upravi. Centralna vlast vrši ozbiljan pritisak i tjera Petrinjce najprije iz Kostajnice, a zatim 1703. predaje cijeli predio između Kupe i Une pod vlast bana. Izuzeta je Petrinja, kao dio Varaždinskog generalata, jer je istovremena odluka o njegovu ukidanju ubrzo opozvana.

³ Izvještaj carskih komesara vladaru (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XX, Zagreb 1889., 276).

Na taj način je bečki dvor ne samo pokušao djelomično zadovoljiti hrvatske staleže, nego je i u vlastitom interesu učinio korak naprijed u centralizaciji krajina. Umjesto gradačkog, bečko Dvorsko ratno vijeće postaje vrhovna vojna vlast u novoj Banskoj krajini. (Neke utvrde stare Banske krajine, budući da više nisu bile na granici, napuštene su.)

Karlovačkim mirom 1699. i Požarevačkim mirom 1718. pomaknuta je granica s Turskom daleko na istok. Nas ovdje interesira krajiška organizacija samo u onom dijelu novoosvojenih krajeva za koje se smatralo da barem formalno pripadaju Hrvatskoj. To je bila Kraljevina Slavonija obrazovana na bivšem turskom teritoriju. Zapadni krajevi srednjovjekovne Slavonije gube to ime pa se i Varaždinski generalat (bivša Slavonska krajina) ubraja u hrvatske generalate. U Slavoniji je zemaljskim gospodinom carska komora, i to je presudno utjecalo na krajišku organizaciju na tom području. Postojale su i razmatrane tri mogućnosti: 1. Proširenje uprave gradačkog Dvorskog ratnog vijeća na novu krajinu u Slavoniji ili translokacija Varaždinskog generalata na novi prostor. 2. Osloniti pograničnu obranu na plaćenu vojsku u tvrđavama. 3. Iskoristiti potencijal postojećeg vojničkog stanovništva u novim područjima. Prva mogućnost nije mogla biti iskorištena jer bi jačanje utjecaja unutrašnjoaustrijskih staleža bilo u suprotnosti s općim centralizatorskim težnjama Beča. Druga varijanta bila je i skupa i nije obećavala potrebnu efikasnost obrane. Činilo se da je treća varijanta najracionalnija. Tako je došlo 1702. do krajiške organizacije na području Slavonije. Suština je te organizacije dvojna vlast nad krajišnicima: vojna u vojnim stvarima, a komorska u ekonomskim. Nema granice između krajiškog i provincijalnog teritorija. Vlast se odnosi na status čovjeka, a ne teritorija. Sada se pokušava provesti nešto slično onom što su hrvatski staleži predlagali u 17. st, ali tada nije prihvaćeno. Komora dio svojih zemljišta daje u obliku vojnih lena vojnim obveznicima kao osnovu za njihovu materijalnu egzistenciju, ali zadržava dio vlasti nad njima. Ona, doduše, od vojnika nema toliko koristi kao od običnog seljaka, a osim toga mora davati sredstva za održavanje krajiškog sistema. Da donekle nadoknadi štetu, budući da ubire sve javne prihode u Slavoniji, ona nastoji da se krajišnici optereće i novčanim davanjima i javnom rabotom. Krajišnici su podijeljeni na Podunavsku i Posavsku krajinu, a posljednja opet na gornju, srednju i donju. Generalkomanda bila je u Osijeku. Znatnije tvrđave sa stalnim plaćenim posadama (npr. Brod) bile su neposredno podvrgnute Generalkomandi. Kako sustav zasnovan 1702., uz sve kasnije pokušaje dorade, nije mogao valjano funkcionirati, izvršeno je 1745. razgraničenje između Vojne krajine i provincijala u Slavoniji i tako je i tu obrazovan teritorij pod isključivom vojnom vlašću.

Tijekom prve polovine 18. st. pokazalo se da Vojna krajina i nije baš neophodna za obranu od Turskog Carstva, no da bi se krajišnici kao jeftina vojska mogli korisno upotrijebiti na drugim ratištima Habsburške Monarhije. Zato se pod konac tog perioda prilazi formiranju novih organizacijskih struktura, tj. regimenti i kompanija. Novi će sustav funkcionirati u svojim bitnim odrednicama sve do razvojačenja Vojne krajine u 19. st. no to je već tema posebnog priloga.

Zusammenfassung

ORGANISATORISCHE STRUKTUREN DER MILITÄRGRENZE BIS ZUR MITTE DES 18. Jh.

Die Militärgrenze in Kroatien ist im 16. Jh. ein Verteidigungssystem das sich auf Festungen und geworbene Söldner stützt. Die Generalate und Hauptmannschaften an der Grenze sind keine Territorialeinheiten, sondern reine Militärkommandos. Eine besondere Stellung nimmt die Militäransiedlung Sichelberg ein. Sie aber befindet sich nicht in Kroatien, sondern gehört zum Herzogtum Krain. In Sichelberg wurden schon damals Bauern-Soldaten angesiedelt, aber vom Landesfürsten auf seinem eigenen Grund und Boden. Diese Militärbevölkerung war in militärischer Hinsicht vom Befehlshaber der Kroatischen Grenze abhängig, sonst an die Stände in Krain angewiesen. Erst im 17. Jh. bildet die früher ausgebaute Struktur der Grenzmilitärkommandos in Kroatien den organisatorischen Rahmen für die neuangesiedelten Bauern-Soldaten, sowie für die Formierung eines von Kroatien abgesonderten Grenzgebietes. Im 18. Jh. erweitert sich das Grenzgebiet. Die Grenzeinrichtung wird in den neuerworbenen Provinzen eingeführt. Organisatorische Regelungen in diesem Zeitabschnitt, wie verschieden sie in einzelnen Grenzgebieten auch waren, haben den Einfluss der innerösterreichischen und der kroatischen Stände auf die Organisation der Grenze abgeschafft. Die Zentralgewalt stellte durch den Hofkriegsrat in Wien ihre unmittelbare Kontrolle überall in der Militärgrenze auf.